- Title – सिद्धान्तकौमुदी श०शे०
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages –
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari – देवनागरी
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning – द्विलैस्पेति प्रवेत्रासिद्धक
- End – आत्मीयैरवोस्त्रिसंधाने इति कोशादि निजाबद्
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - व्याकरण
- Revisor -
- Author -

1. Remarks- ९६, ९७, १८२, १८३, १८४, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६,

सि०कौ०अ०शे०
२६

द्वित्वे रूपेति पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति न्यायात् त्वान्तरं द्वित्वं बोध्यं नादेशादिति अन्यथा रवशिवे
ति वर्त्तनसिद्धावि दं व्यर्थं स्यादिति भावः ह्रस्वनद्यापो नुट् ह्रस्वनद्याप इति पंचमी आमिस
र्वनाम्न इत्यतः आमीति वर्त्तते नद्युच्च ष्यस्मादिति यदि स्यात्तर्हि नामीति लिङ्गादित्याह ह्रस्वान्तादि-
त्यादि आमत्र षष्ठी बहुवचनमेव न तु ङ्याम् आदोऽस्मिन्निति भाष्ये यत्न ङिति विभज्यसा।

द्वित्वे रूपचतुष्टयं रामाभ्यां रामेभ्यः रामस्य सस्य द्वित्वपक्षे रवशिव
त्वेऽप्यांतरतम्यात्सस्य एव न तु तकारः अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् तु अ
नस्य एव सः सीति नादेशः आरभ्यते ओसि च ओसि च परे अकारांतस्य एका
रादेशः स्यात् रामयोः ह्रस्वनद्यापो नुट् ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादबन्ताच्चा
गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् ॥ मान्येन न तु ङिधेयः नद्याप इति दीर्घान्ताच्चेत्
द्यापरावेति नियमार्थमिति दीर्घे पुनर्दोषः हलन्तान्चेन्नुट् चेत् स्वरावेति नियम इति हलन्
ते पुनर्दोष एवं चेह ह्रस्वग्रहणं न कार्यमिति नन्वत्र नद्याप इत्यस्य स्त्रीलिंगानां चेन्नद्यापरा
वेति नियमपरतया व्याख्याने वाक्यत्वेन नदीत्वाश्रयोऽह्रस्वोऽपि दृष्टत्वेन न त्वङ्कृनियमेऽहटते

दुर्गा
२६

नामि॰ हलोपइत्यतो दीर्घइत्यनुवर्त्तते अंगस्येति किं चर्म्मणां नन्वामीत्येवास्तु नित्यत्वान्नु
वं दीर्घे पि ह्रस्वानामन्तु डित्येन त्साम पर्यो द्रुत इव ह्रस्वान्तत्वमा पाद्यनु डसिद्धेः नचनचेति दीर्घ
विकल्पान्नृणामित्यत्र नुट् चेति नार्थः नुन घाप इत्येव सिद्धेः न दुक्तं भाष्ये नेकमुदाहरणं
योगारंभं प्रयोजयतीति तिसृणामिति षडित्यत्र त्रेस्त्रय नदूत्वासिद्धमिति भाष्य एव स्प
ष्टम् एतेन न त्र न घाप इति न्यासे भाष्य तात्पर्यमित्यपास्तं चतसृणां प्रियचतसृणामि

नामि नामि परे ऽजन्तांगस्य दीर्घः स्यात् रामाणां ॥७

त्यत्र षट् चतुर्भ्यश्चेति सिद्धं गौणत्वद्दृष्टौ तु नमानं बहुवचनं तु लाघवार्थं द्विवचने
हि चतुर्णामिति गरु निर्देशः स्यात् नेकमुदाहरणमिति प्रकृतसूत्रस्य भाष्यविरोधश्च
समाहारद्वन्द्वेनानिर्देशो कार्यं बहुवचनानिर्देशात्तदर्थ इति नयुक्तं आस्यदाधातिसम्बो
जस इत्यादौ व्यभिचारात् नचांगाधिकारे पंचम्या यदुच्यते ग्रहमाणविभक्तेस्तद्वती
ति सर्वादि सूत्र भाष्याद् ग्रहमाणाद्विहित विभक्तेरित्यर्थका दस्य न्तदोगोलोऽप्रवृत्तिः ष
ड्भ्य इत्यत्रापि विहितविशेषणमित्याशयेन परमपंचेत्यादौ लुगभावमाशंकाह परं पु

वे

सि०कौ०श०शे० २० धान एव समास इत्युक्तं समासस्य प्रधानत्वेन संख्यायाः कारकसंख्याया विशेष्यकबोधजनकत्वे
न बहुत्वान्न दोष इति न दृष्ट्या: प्रागितत्त्व लौकिक गणनायां प्रसिद्धत्वा मे वग्रहणमित्यत्र न समान
प्रकृतेपि तथैव षडभ्य इत्यादौ पंचम्या विरुद्ध विभक्तित्वा दृष्टान्तेनत्त संबंधायोगत्वादि
ति न स्या घध्यातनेरणश्नस्या विशेषणत्वेन विभक्त्यर्थोक्तेरिति गौणोत्वे लोऽत्र दृष्टमिति तिवाच्य ना
मीति सूत्रस्योक्तमोध्यप्रामाण्या बुद्धि धायकेपि ह्लिन्न पदानध्यात्वे तावडादिभ्य: पञ्चम्या
गसंज्ञानिमित्तस्यामोन्ताडियथैव गौणो विग्रहे मे: न्नतो भ्यस् इत्यादौ वंगसंज्ञस्यैव मनुस्य
बो स्यैंग संज्ञा सूत्रे भाष्ये उक्तत्वा दत्तराव पदस्य चतसृणामित्यादौ नुट् यद्यप्येवं षडभ्योऽन्तरा
दिभ्य इत्यत्रयोरपि वक्तुं शक्यं तथापि लक्ष्यानुसारात् चाबाहिते विशेषणां विरुद्ध विभक्तित्वा
दिति भाष्योक्तयुक्तिस्त्वेकदेशिन इति बोध्यं उत्तरादिभ्य: पञ्चम्योर्लुगित्यनयोरेव सर्वादि सू
त्रे भाष्ये उपन्यासाच्च षट्प्रभृत्यादे: षडर्थगतसंख्याभिधायिजन्य इत्यादिक्रमेणार्थ
इति कैयटोक्तं उत्तरादिभ्य इति सूत्रे भाष्यविरोधादिभ्ये दूषयिष्यते नव पदादन्ता
मित्यादावतिप्रसंग: ह्रस्वत्वं नाम मात्राकालिकत्वं तत्र सामर्थ्याद्विशेषणभूतमात्राका
लिकत्वात्रा एवंभूतपूर्वगत्याश्रयणं नच विशेष्यभूता दक्षांशेपि इत्यत्र दोषादिति चेन्न नो

पादस्य पद्
दंतस्य दत् =

3

२१

मित्तं ययोः सन्निपातस्तयोः सूत्रे उपादानमपेक्षितमिति नागृहः अत एव दाक्षिरित्यत्राका
रांतअङ्गत्वमसन्निपातनिमित्तं गसंज्ञानया परिभाषया हलो यस्य निमित्तं न स्यादित्याशं
क्यानित्यत्वेन समाहितं भाष्ये हाकेङेतसूत्रे नलुगसंज्ञायामदन्नस्यागसंज्ञमस्ति
न च कस्यायेत्यस्या कृत्सार्वेति दीर्घेणायपनेर नित्यता ज्ञापकत्वं कथ्यमिति वाच्यम् तस्या
पि सन्निपातपरिभाषया प्राप्तेः विरोधाभावात् फले विरोधाभावाच्च परत्वे ष्यकुदि
कषायकमलेइति निर्देशात् तस्याश्च नित्यत्वज्ञापनात् रामाभ्यां
बहुवचने झल्येत् झलोदेच्च बहुवचने सुपिपरे अतोऽङ्गस्यैकारः स्या
त् रामेभ्यः बहुवचने किं रामः रामस्य झलि किं रामाणां सुपि किं प
चध्वे जरत्वं वावसाने अवसाने झलो चरो वा स्युः रामात् रामाद्
तिनोपन्यस्तं तस्यापि कुदित्यादिपर्युदासेवासुप्येव प्रवृत्तिरित्यन्ये झलि किमिति अतो
दीर्घोयञीत्यतो हलीत्येवानुवर्त्य सन्निपातपरिभाषया रामाणामित्यत्र न दोष इति प्रसं
झल्ग्रहणमेत्वे सन्निपातपरिभाषा याऽप्रवृत्तिज्ञापनार्थं तेन सर्वेषामित्यादावे
त्वसिद्धिरित्युत्तरं रातेन बहुवचने कि रामस्येति व्याख्यानं रामाभ्यामित्यपि प्रत्युदाह

सि॰कौ॰श्री॰शे॰ १५२

नङि॰ ओमन्‌ छंदसीति राजनीत्यादौ मत्वा न्नलोपप्राप्तेः राजनीवाच्चु रंनीत्यर्थेधिकरणाच्च तिक्षा न्नलो
केनास्येवानभिधानात्‌ ग्रलएव परमे व्योमन्नित्या दाववयस्मयादित्वाङ्गत्वे नसत्वस्य पाङिय्र हरणप्रया
रव्यानंभाष्याक्तसंगच्छतेइतिभावः सामर्थ्यादिति नलमते तिनिषेधानित्यत्वज्ञतिपादनद्वारेत्य
र्थः रातदति प्रवलत्तन्त्वस्त्वमेववानपुंसकानामितीनिवोध्यं नचपरमे व्योमन्नित्यत्र घोषवता
ल्पप्राणत्वादिसाहृश्येन पूर्वसवर्णदकारस्याद्विविनिपूर्वस्यपदत्वान्प्राप्तनलोपानिषेधेनदंच

नङिसंवुद्ध्योः नस्यलोपोनस्यात्‌ ङौसंवुद्धौच हेराजन्‌ ओमन्‌ छंदस्युदाहरणं सुपां
सुलुगितिङेर्लुक्‌ निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणं परमे व्योमन्‌ उत्तरपदेप्रति
षेधोवक्तव्यः चर्मणितिला ग्रस्यचर्मतिलः ब्रलनिष्ठः राजानौ राजानः राजान्‌
राजानौ अल्लोपोनः श्नुत्वं नचाल्लोपः स्थानिवत्‌ पूर्वत्रासिद्धेनन्निषेधात्‌ नापि
वहिरंगतयाऽसिद्धः यथोद्देशपक्षेवाह्ये परिभाषायाप्रनित्यत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरं
गाभावेपरिभाषायाऽप्रवृत्तेः

रिनार्थमितिवाच्यं अंतरंगानपीतिन्यायेन संयोगांतलोपस्य लेकरणेवोचित्यमित्याशयात्‌ स्पष्टं
सिद्धत्वेनचपूर्वसवर्णेनलेकरणस्याप्याप्रक्रियालाघवायले करणेवोचित्यमित्याशयात्‌ ... नचेति पंचमीस
वेदभाष्ये उत्तरपदेइति राजवलन्त्वमेवजोनछंदस्युदाहरणमित्युक्तं नचेति पंचमीस
मासेनप्राप्तिः याशीमिति वाहऊठित्यत्र ज्ञापितत्वेन तदृशस्यत्वादितिभावः कार्यकालपदे

दुर्गा
१५२

सन्निधानात् ४= आचार्य =

जञोर्ङ्इति जञ्योगे लोकवेदसिद्धत्वाद्दृष्टत्वेनेलिपिविशेषस्यानुवादकर्मभियुक्तवचनं नतिदंवा
र्णांतरं शिक्षादावपरिगणितत्वेन तत्सत्त्वमानाभावात् अतएव तज्ज्ञानमित्यादेरप्युक्तत्वसिद्धिः सुब्विधा
विति सर्वविभक्त्यन्तावयवकः समास इति भाष्येस्पष्टं विधिशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनश्च तत्रस्व
रादिविषये भावसाधनः सुब्विषये कर्मसाधनः कृतीत्येतत्सामर्थ्यात् करणविशेषणमित्याह
कृतिन्निगिति एवं चासिद्धमित्येव सिद्धे अन्यत्र निवृत्तिफलकोयं नदाह नान्यत्रेति अन्यानिवृत्ति

जञोर्ङः राजन् राज्ञा नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति सुब्विधौ संज्ञाविधौ स्वर
विधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राज्ञाश्व इत्यादावित्यसिद्धत्वाद्वात्त्वमेत्त्वमे ँ

फलकसिद्धविषयकविधित्वमेव नियमत्वं अतएव पश्यशायां भाष्ये पं स्वं च राजभ्यां राज
वपं चनरवाक्यत्वमद्दत्यनियमेऽमत्वप्रतिषेधो गम्यत इत्युक्तं तदाह इत्यसिद्धत्वादिनीत्यन्यत्रविस्त
रः सुब्विधशब्देन सुप्स्थानेकर्माविवक्षितत्वाद्देश्यकविधेर्ग्रहणं एतेन दंडिस्वित्यादेरपत्वहूपसुब्विधाव
प्राप्तासिद्धत्वविधानार्थमिदमित्यपास्तं वैदृष्ट्यापत्तेश्च संज्ञाविधौ दंडिहस्तौ दंतदंडिनौ अत्र
नलोपे दंडिशब्दस्य घित्वे पूर्वनिपातावश्यते त्वनियमः असिद्धत्वेन घित्वासिद्धेरिति नच
पूर्वनिपाते नलोपे न त्वोपे घित्वे पूर्वनिपात इत्ययुक्तं यस्य पूर्वपदत्वे घित्वं भवति तस्य पूर्वमेव त

घाप्प ४४ विधिनियमस्वीकारे ३=

सि०कौ०प्रा० १५३

योऽकृत्स्नमिति निमित्तार्थान्वयोपः न च पित्वे बहिरंगत्वान्नलोपोऽसिद्ध इति वाच्यं संज्ञाकृतत्वबहिरंगत्व
स्यानाश्रयणात् कृतिन्निवधो वृत्रहभिः कृतेति किं वृत्रघ्नोऽत्र अस्मादेव संज्ञाकृतत्वबहिर्भि
त्वनिमित्तकसंज्ञाकृतत्वं च बहिरंगत्वं च परिभाषायां नाश्रीयते अन्यथा हि वृत्रहभिरित्यादौ बहिर्भूत
भिस्निमित्तकपदत्वनिमित्तो नलोपोऽसिद्धः स्यात् इति तन्न हि यथा स्यादिति भाष्येण सन्निपातप
रिभाषया वृत्रहाभ्यामित्यादौ नकं व्यावर्त्य दं दर्शयता ख्यातं पदत्वकृतनलोपस्याभ्यस्सन्निपातनिमित्त
कत्वात् सन्निपातानिमित्तक नलोपानिमित्त कृतनलोपविशेषणं वृत्रहघ्नमित्यादौ नाम नामा।

राज्ञे राजभ्यां राजभ्यः राज्ञः राज्ञोः राज्ञां राज्ञि राजनि प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा प्रति दि
दिवानो अस्स भविषये ल्लोपे कृते हलि च रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः
हलि न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ निषेधात् बहिरंगपरिभाषात् क्ना
धानमिति तत्त्वाय : न दभावे कृतोऽप्यधिकार्थमेव न च सन्निपात येनेन प्रवर्तते प्रतिदीव्नः प्र
परिभाषया तु कमात्र व्यावृत्तो प्राप्ता या निपमार्थं कृतेति कृति नैमित्तिकान्य तु भवत्य एव नीतिवाच्यं
वृत्रहघ्नमित्यत्र नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वाभावादिति दिक् राजनीति विभाषा ङि श्योरि
त्यल्लोपविकल्पः प्रतिदिवेति कनिनन्तं हलि च वोरुपधाया इति सूत्रमपि धातोरित्यतो धा
तोरिति वानुवर्तते वोरिति च धातोर्विशेषणं पदस्येति संबध्यमानमपीकरणं व्यधिकरणं वि

दु०गा १५३

न चैवमप्यत्वे हलिलोपेनाप्याप्तमित्यादेः सिद्धावनुदात्तत्वेनैव सिद्धावस्य विधानं व्यर्थमित्यत आह ४=
साकच्कार्थमिति सिद्धान्तसर्वादेशा इति भावः संज्ञोपसर्जनयोस्तु नेदं एतदस्त्रत्सोरिति सूत्रे एतद्
सूत्रसाहचर्यात् न च त्यदाद्यत्वेन सिद्धे ऽकारविधानमेव साकच्कार्थं सर्वादेशार्थं भविष्यति किं
संज्ञोपसर्जनयोः ४= सित्वेनेति वाच्यं अन्यार्थतापत्तेः द्वितीयाटौस्स्व् एनदिदमः इति एतदस्त्रत्सोरित्यत एत
अन्वादेशवचनं साकच्कार्थं इमकाभ्यां रात्रिरधीता आभ्यां दिनमधीयते द्वितीयाटौस
स्वेनः द्वितीयायां टौसोश्च परतः इदमेतदोरेनादेशः स्यात् अन्वादेशे किंचित्का
र्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः यथा अनेन व्याकरण
मधीतमेनं छन्दोऽध्यापय अनयोः पवित्रं कुलं एनयोः प्रभूतं स्वमिति एनं एनौ ए
नान् एनेन एनयोः २ गणयतेर्विच् सुगण् सुगणौ सुगणः सुगणस्य सुगण
दंतु क्विप् अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः सुगाण् सुगाणौ सुगाणः परत्वाज्ञ्
इति चानुवर्तते अनुदात्त इति च विधानमिति विधानमत्र ज्ञानज्ञापनमेव न तु प्रवर्तना
विषयत्वं न चेदमेवेति नाग्रहः स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये सुगण्स्विति इति इदुके न स्यात्सिद्ध
त्वान्नजन्तत्व नलोप इति नकारलोप इत्यर्थः न चात्र प्रत्ययान्तत्वाद् प्रत्यये इति निषेधेन प्राप्तिपाद
द त्वाभावात्कथं नलोप इति वाच्यं न ङिसंबुद्ध्योरिति निषेधेन प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वमादाय

सि

सि०कौ०श०नू० धनुरिति वोरितिदीर्घस्तुन रेफान्तस्याधातुत्वात् श्रेयांसीत्यादौ युगपद्द्वयोरन्त्यादचः पर

१८४ त्वायोगाद्विरोधेन परत्वात् कृत्नूनलत्वेणोत्र मिकृते उगिद्वलन्तेणेन सकृद्गतिन्यायात् ९

न् किंच अन्त्यादचः परो मित्वद्वयोः कथम् इति भिदचे इत्यस्यार्थेन द्वयोर्मिनोरन्त्यादचः

धनेरुस् उत्वं धनुः धनुषी सान्तेति दीर्घः तस्य विसर्जनीये निषत्वं
धनूंषि धनुषा धनुर्भ्याम् एवं चक्षुर्हविरादयः पिपठिषतेः क्विप्
वोरिति दीर्घः पिपठीः पिपठिषी अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् रुत्वे
न लन्तलोनुम्न चविधौ स्थानिवत्त्वा[illegible]भावाद्झलन्तलक्षणो
पिन पिपठिषि पिपठीर्भ्याम् इत्यादि पयः पयसी पयांसि पयसा प
योभ्यामित्यादि सुपुम् सुपुंसी सुपुमांसि अदः विभक्तिकार्यं

परप्रयोगासंभवेन नान्तनमू द्वयप्रसक्तिः पुनः प्रसंगविज्ञानेपि किंच सत्यपि नुम्द्वये कौ

परस्यानुस्वारे तस्य कृत्नू ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारे द्वयोरनुस्वारयोः श्रुतौ न १८४

विशेष इति नपुंसकस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥ ७

शपश्यनोरिति आदितिकिं भातीत्यादौ नित्यनुमभावाय अन्यथा प्रत्ययलक्षणेन स्यादादित्व
कौ नुवर्णत्वाधानान्न प्रत्ययलक्षणं नलुमतेति निषेधस्तु प्रत्यासत्त्यां तु प्रप्रत्ययनिमित्तां
गस्य कार्यस्यैवेति भावः पचंतीत्यादि वहुवचनेन नपुंसकस्य कुलं चेह ज्ञेयम् निरवकाश

शप्श्यनोर्नित्यं शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदंतस्य नित्यं नुम् स्या
त् शीनद्योः परतः पचंती पचंति दीव्यत् दीव्यंती दीव्यंति स्वप् स्व
पौ स्वपी नित्यात्परादप्तृनः प्राक् अप्तृन्निति दीर्घः प्रतिपदोक्त
त्वात् स्वांपि निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति निपदेन प्रकृतेन द्विर
ताम्रमेव स्वंपि स्वपा अपोभि स्वब्भ्यां स्वब्भिः ॥ ७ ॥

त्वादिति इदं च दिरूपधिवल्नेर्दन्ति तिसूत्रे दोषाद्विभाषेति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् प
रेण निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तस्य बाधकनाशयोजकत्वं प्रकृते तदभावेनाबा
धकत्वेपि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया पूर्वप्रवृत्तौ नियामकेबाधकाभावे
न पूर्वं दीर्घेन ततो नुमि स्वांपीत्येवेत्याहुः ॥

सि०कौ०व्या०टी० अलिंगत्वादिति नन्विदं सदृशं त्रिषु लिंगेष्विति श्रुतिविरुद्धमत आह लिंगेत्यादि अयंभावः यथोपक्र
१८९ मोपसंहाराभ्यां वृत्तपरायामस्याः श्रुतेर्मोख्यत्रामाण्यादत्रोपसंहारस्तथा नत्रामाण्यादेव लिंगा
द्यभावपरतापीति विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापरौ प्रत्ययपरत्वेनान्यतरवैयर्थ्यापत्तेः लिंगे
ष्वित्यादिविषयसप्तमी तत्तद्विषये सादृश्यपदं लिंगाद्यभावाश्रयत्वेन लिंगाभावेन सादृश्यमव्ययी
भावातिरिक्तविषयं तस्याल्लिंगयोगसत्त्वात्संख्याभावस्तु सर्वसाधारणस्तद्भावादिसादृश्यपादे
प्राप्नोतीः ४ वयद्विविधंरूपं [illegible] तन्त्रेत्यर्थः प्रसंगादाह वष्टीति वष्टेरूपशब्दसत्त्वेनेह प्रयोगाश्चिन्त्यः

अव्ययग्रहणं व्यर्थं अलिंगत्वात् सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च
सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति श्रुतिर्लिंगकारकसंख्याभावपरा वष्टि भागुरिरल्लो
पमवाप्योरुपसर्गयोः आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा. वगाहः अवगाहः पिधानं अपिधानं इत्यव्ययानि

भागुरिराचार्योपि साहचर्यादेवाप्यादेरकारस्यैवलो
पः इदंभाष्येन दृश्यते निशादिशोरितिपधलत्वलोके ऽदंतत्वादेवएव किंतिदिगित्यपि अत
एवप्राप्प्रातिपदिकादितिसूत्रे आपग्रहणं न कार्यमकारान्तात् आपु नेत्रांतवद्भावात्प्रातिपदि
कत्वेनेवसिद्धं यस्तर्थनकारान्तात्कं [illegible] उष्णिहादेवविशेषेति [illegible] अत्राप्यकारान्तादेवकं
वानात्लभेन उष्णिहककुभोर्देवविनामिति अन्येकेवाप्ययएवंविषयइत्युक्ता वहुराजेतिटा दुर्गा
वंतानामौ ग्रहणमितिभाष्ये उक्तं संगच्छते तस्मा वाचेत्यसो ध्वैनित्रिवम् इत्यव्ययानि ॥ १८२
वे ४

स्त्रियां ॰ अचेतनस्व खट्वावृक्षादिसाधारणं लिंगं न स्तनादीनां गुणानाम् उपचयापचययोः स्थितिः पं
क्रमेण पुंस्त्रीनपुंसकानि स्वमेकार्थशब्दानां त्वोदृष्टं लिंगान्यत्वमिति भाष्ये कोरथ्यं निश्चं केवलो
च्चपि इयं व्यक्तिरिदं वस्तु अयं पदार्थ इति त्रिवि घ्व्यवहारस्य पदार्थमात्रे सत्त्वात् केनचिच्छ
ब्देन किंचिद्वस्तु एकैकविशिष्टमेव केनचित्पर्यायेण लिंगत्रयविशिष्टं केनचिल्लिंगत्रयवि
शिष्टमिति लिंगानुशासनादितो निर्णयं तत्र स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः उ
भयादिना किं कलिंगासंभवे शास्त्रीयं कार्यं शास्त्रीये उक्त एव तत्संभवे शास्त्रीयविशिष्टेलो

स्त्रियामधिकारोयम् समर्थानामिति यावत् अजाद्यतष्टाप् अजादीनामकारां
च॥ तस्य वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् ॥

किं के शास्त्रीयमपि शाब्दं तो बुध्यते तथानुभवात् उपचयापचययोः स्थितेरपि सत्त्वेन तन्मात्र
विवक्षायां सामान्ये नपुंसकमिति प्रवादः इत्यन्यत्र विस्तरः अत इति वर्णग्रहणात् तदन्तविधि
स्तदाहाकारान्तस्य चेति वाच्यं यत्स्त्रीत्वमिति तद्वाच्यार्थगतं यत्तद्वाच्यं स्त्रीत्वमित्यर्थः एवं व्या
ख्याने फलमग्रे स्फुटम् द्योत्येति प्रत्ययार्थत्वे हि तस्य विशेष्यतापत्तिः द्योतकत्वे विशेषणत्व
मेवेति स्पष्टमाकरे गादिषु विनापि टावादिकं तस्य बोधाच्च अत एव व्याख्यकोशीलादेकमे
लब्धानि तारेणाच स्त्रियामितित्रिणाचिरणाचः स्त्रियामित्यत्रि चेडीपि छिः अतिक्रान्तेनोत इत्यादौ हि वेदृसे

लक्ष्यपदत्रीनमूलनकत्वात् ४ =

सि॰ कौ॰ शब्दा॰ २१० । ननु अजादिष्वकारान्तपाठो व्यर्थस्तिष्ठत्येव बाधित्वाद्रत आह अजाद्युक्तिरिति येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः
एतेन ङीबिकृतेपि लिंगविशिष्टपरिभाषया टाप् चरितार्थ इत्यपास्तं ननु प्रत्ययविधौ पंचम्याः एव
युक्तत्वेनाजादिभ्य इति पञ्चम्यन्ते योग इत्यर्थ एव युक्तः स्त्रीत्वं च प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थनिष्ठमेवेत्यत
आह अजादिभिरिति व्याख्यानादेतल्लभ्यत इति भावः अन्यथा स्त्रियामिति तदंतस्यापि विशेषणं
व्याख्यानादेव एवं च पंचसु त्वानां यस्यां साऽपंचसतरीत्येव भवति पंचाजीति पंचानामजानां
समाहार इति द्विगावकारान्तोत्तरपद इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् अजादिभ्य इति व्याख्याने महत्
अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्च बाधनाय अजा अतः स्वभ्रू अजादिभ्यः स्त्रीत्वस्य विशेष
णान्नेह पंचाजी अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं अजा एडका अश्वा चटका
मूषिका एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः बाला वत्सा होढा मन्दा विलाता एषु वयसि
प्रथम इति ङीप् प्राप्तः संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् संफला भस्त्रफला प्राप्तो
रिति टाप् सत्प्राक्कांडप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा प्रत्यक्पुष्पा ॥ ७
स्वाङ्गत्वेन ग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च तदन्तत्वेन स्त्रैवाप्राप्तिर्न तदन्तविधिः स्त्रीतिभावत्र इति भावः न च तत्
दन्तविधावपि अप्राप्तत्वात् स्त्रियामित्यजादीनामेव विशेषणमिति वाच्यं अनुपसर्जनाधिकारेण
तदन्तग्रहणस्य सर्वत्र स्त्रियामित्यस्य तदन्तविशेषणत्वमित्यर्थस्यापि बाधनात् अत्र हीति समासे त
न्त्रत्वात्तत्वेपि समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं नाजाशब्दमात्रवाच्यं सामर्थ्यं नाजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्ये
वग्रहणादिति भावः चटकेति द्विपकादित्वादित्वं न इत्वं इति अ संज्ञायां तु भस्त्रफलेत्येव

अव्यया० गजन्त त्रियेत्यतोनुगनुवर्त्तते विहितेति अंगसंज्ञायांविहितत्वंशब्दवेशेनविहितप्रत्ययनिरूपितांगविशेषणादित्यर्थः अव्ययमात्रादिप्ततस्यांगस्याव्ययरूपस्यैवप्रत्यासत्त्याग्रहणमितिभावः तेनकुंभकारेभ्यइत्यादौसन्निपातपरिभाषयाव्ययसंज्ञानिवृत्तिद्वारानुवृत्तिपरभाष्येणनविरोधः अत्युच्चैसावितिअत्राधिकरणशक्तिप्रधानस्योच्चैःशब्दस्यवृत्तिविषयेशक्तिमत्प्रधानयाद्वितीयांततयास्यादयः कांनाद्यर्थइतिसमासेऽवयवभूतोच्चैःशब्दादव्ययात्परत्वेनप्रत्ययलुक्स्यात्समुदायस्यतुनाव्ययत्वंलिंगाद्यन्वयित्वादित्याभिमानः समुदाय

अव्ययादाप्सुपः अव्ययाद्विहितस्यापःसुपश्चलुक्स्यात् तत्रशालायां अव्ययविहित

विशेषणान्नेह अत्युच्चैसौ अव्ययसंज्ञायांयद्यपितदंतविधिरस्तितथापिनुगौणौ

स्यापितत्वमाशंक्यसमाधत्ते यद्यपीतितदन्तेतिशब्दस्याविशेष्यत्वात्प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिवाचनिकस्तदन्तविधिरितिभावः नगौणइति अयंभावःसामानाधिकरण्यसंबंधेनलिंगाद्यनन्वय्यर्थबोधकत्वविशिष्टाव्ययपदत्वेनत्वव्ययपदंबोधकमितितादृशमतोसंज्ञाकरणात्तादृशार्थानामनुकरणावस्थपकत्वेइतरेषामनुकरणमानाभावेनसमुदायस्यनाव्ययत्वमितिभावः बहुतोशब्दस्यप्रधानाप्रधानन्यायेनसर्वनामसंज्ञासाहचर्येणाव्ययसिद्धांतस्यगपदांतरानपेक्षानुपसर्जनीभूतस्यैवलिंगाद्यनन्वयिनोग्रहणेनेसमुदायस्यनाप्यव्ययवंससंज्ञा अततएवभाष्येसर्वनामसंज्ञासूत्रस्यापसर्जनप्रतिषेधानंतरमुच्चैसावित्यादावव्ययत्वो

सि॰कौ॰आ॰शे॰ स्त्रीत्वमप्यत्रास्ति तदर्थसमवेतस्त्रीत्वेपिशूद्राद्वा देवदत्ता अन्ननदंताद्युदाहरणवनेति निषेधादि
१९१ तिनदंतविधिज्ञापकतानासंगता अतएवशाखस्येतोब्राह्मणात्क्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याशू
द्रास्तसन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्राभवतीत्युक्तामितिभावः यत्तुशूद्राभीरमित्यादेसामान्यविशे
षवाचित्वात् बंधाभावमाशंक्याभीराजात्यंतरमाश्रीति यदादीनिसूत्रेभाष्ये उक्तं तत्तुनाशे
षाभिप्रायेणेतिनतद्विरोधः अजादिराकृतिगणः तेननिष्फलेत्यादिसिद्धं नमुनइति सू
त्रेटापामादेशइतिभाष्यप्रयोगश्चसिद्धः प्रथमोध्यायचतुर्थपादेचमसवद्विशेषादिति सू

जातावपि मूलान्नञः असूला कृत्वेभ्योङीप् कर्त्री दण्डिनी उगितश्च उगिदं
तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियांङीप्स्यात् भवंती पचंती शप्श्यनोरितिनुम् उगिद
चामितिसूत्रे ग्रहणेनधातोश्चेदुगित्कार्यंतर्ह्यंचतेरेवेतिनियम्यते तेनेह न

त्रेशांकरभाष्यवाचस्पत्योरजायांध्वागेतिटाबंतप्रयोगोदृश्यते नच्छागशाब्दोप्यजादिष्विति केचि
त् उगितश्च उगिच्छब्देनप्रातिपदिकस्यविशेषणात्तदंतविधिः प्रत्ययविधाविति निषेधस्तु
नोगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्याहोगिदन्तादिति भवतीति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषे दुर्गा
धस्तुसूत्रोपात्तोनादित्राद्धविषयएवेतिभावः भवन्तीति उगितः प्रातिपदिकस्यापिसत्वान्प्रत्यु १९१
यमात्रेग्रहणाभावेनप्रत्ययग्रहणइतिपरिभाषायाअप्रवृत्त्यानिर्भवतीत्यादौनदोषः ॥ छ

अंचतेस्त्विति नलोपिनोंचतेरित्यर्थः नियमोपि नलोपंचति विषय एवेति निरूपितं व्यपदेशिवद्भावलब्धम
र्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तये आह वन्नंतादिति नन्वेवं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वरुधीवरीन सिद्ध्येदत आह तद
ताच्चेति तत्परिभाषालब्धवन्नंतेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः सामान्येति सूत्रे तंवंधातेच्चा
रणान्तदन्तवधकपरिभाषाया विषयो नेति भावः इदं नवसोज्ञाम्बेवाविति सूत्रे सुभाष्यकैयट

अवावश्रत् क्विप् अनिदितामिति नलोपः पर्णध्वत् अंचतेस्तस्मादेव प्राची प्रतीची
वनोरच वन्नंतात्तदंताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्स्यात् रश्चांतादेशः वन्निङ्वनिप् ति
क्वनिप्वनिपां सामान्यग्रहणं प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्य च ग्रह
णं तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदंतांतमपिलभ्यते सुत्वानमतिक्रांता अतिसुत्वरी
अतिधीवरी शार्वरी वनोनहश इति वक्तव्यं हशंताद्धातोर्विहितो यो वन् तदंतां
ताच्च प्रातिपदिकान्ङीप्रश्चनेत्यर्थः ओणृ अपनयने वनिप् विड्वनोरित्यात्वं अ
योः स्पष्टं इदं सूत्रं न ङीब्विधायकं किंतु ऋन्नेभ्यो ङीविति प्राप्त ङीवावाब्राह्मणी राजन्ये धा
ङीवन्तु वादेनतत्सन्नियोगशिष्टरभावमात्रविधायकमुभयविधौ गौरवात् शार्वरीति अधा
तोरन्येभ्योपि दृश्यन्त इति वनिप् एतत्सिद्ध्यर्थमाह हशंताद्विहित इति अर्थवनोग्रहणान्ने
ह मघोनी क्वनिप्प्रत्ययांतनिपातितत्स्येदम् ॥ ॥

सि०कौ०श०शे०। बहुव्रीहौ वा अनो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधप्राप्तेऽयं तत्र वार्त्तिकमनुपपन्नमिति सिद्धान्तीवत्त्ववादेन तादृशा
१९२ विधायकं यत एवेदमनु पधालोपिनि सुपर्वेत्यादेरनेनैतद्विकल्पो यद्विशिष्टो बनोरचेत्येन तु रूपत्रये भाष्ये
तन्ङीप्त्रिविषयमेवेत्युक्तं पदोऽरावितीनेन द्विवचने रूपत्रयं कृतसमासांत इति उक्तसूत्रे रूढ्युभि
धेयायां तत्र सेवसंभवेनापवादाधिकारान्तरोधादिति भावः नेनपादयतेः क्विबंतस्यैन द्विपदीति दोषा
पादस्येति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दांतलोपस्ततो ङीपि पादः पत् टाबृचि पूर्वसूत्रप्रा
प्तङीपोपवादः इति प्राचस्तच्चिन्त्यं ङोवाद्विभाषेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् तत्र हि प्रतिपदविहि

बहुव्रीहौ वा बहुधीवरी बहुधीवा पदोऽरावन्त्यलोपे पादोऽन्यतरस्याम् पाच्छब्दः कृत
समासांतः तदंतात्प्रातिपदिकात् ङीब्वा स्यात् द्विपदी द्विपात् टाबृचि ऋचि वाच्या
यां पादन्ताट्टाप् स्यात् द्विपदा ऋक् एकपदा न षट्स्वस्रादिभ्यः पंच चतस्रः ॥

न समासांतानां कपो वैकल्पिकत्वेन कबभावे सावकाशत्वमुक्तं त्वद्रीत्या स्यापि पूर्वसूत्रवैकल्पि
कत्वेन तदभावे सावकाशत्वात् बहुव्रीहेरूधसइत्यत्र प्रतिभाष्ये स्पष्टमेतत् अतएव पाट्प्रातिपदिका
दिति सूत्रे पादशब्दसमानार्थमकारांतं पदशब्दमंगीकृत्यैव तत्प्रसारवांतं श्रूयते च छंदसि तस्याः सप्त
न्तरमेकं पदमेकः पाद इत्यर्थ इति च भाष्योक्तं संगच्छते तदा हि ऋच्यपि एकपदी एकपादिनी स्यात्
ाव एवं चैकपाद्गिस्य सूत्रमते सिद्धये टाबृचीत्यत्राप्यन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्यं पादं तत्स्पष्ट च्य
नभिधानमिति तन्न भाष्योदायः ङीबंत प्रयोगस्य सूत्ररीत्येवस्या सिद्ध्यापत्तेरिति बोध्यं केवलपाद्य

ग्रहं ४४

दुर्गा
१९२

शूद्रा चेति जातिलक्षणङीषोऽपवादः जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः पंचशूद्रीति समाहारे जातिवाचकत्वाभा
वात् शूद्रशब्दार्थगतस्त्रीत्वाभावाच्च न दोषः जातिश्चेदित्यस्य कृत्यमाह पुंयोगेऽपीति नचास्य गौ
णत्वे मुख्यशालाभ्रूणकस्येव गौणत्वात् गौणमुख्यन्यायस्य पदकार्यविषयत्वाच्चेति भावः अम
हत्पूर्वेत्यत्रापि जातिश्चेदिति संबध्यते महत्पूर्वेनतद्बहुव्रीहिमते जातिश्चेद्वाच्येति तदर्थः तत्फल
न्तु जात्यंतरनिवृत्तिपरत्वे एवं जातिमात्रविवक्षया महच्छूद्रे शूद्रशब्देन मृगक्षीरकुक्कुटांड
वत्समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायां महती शूद्रेत्यर्थे महाशूद्रेति टाबेव अमहत्पूर्वेत्यत्र जाति

शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः शूद्रा पुंयोगे तु शूद्री अमहत्पूर्वा किं महाशूद्री
कुम्बा उक्षिहादेवविज्ञान्येषोकनिष्ठमध्यमेति पुंयोगेऽपि कोकिला

रित्यस्यासंबंधेनाप्यसर्ज्जनाधिकारेण प्रधाने तदंतविधिसत्वात् जातेरिति ङीष्स्यात् शूद्रशब्दे
जातिवाचकत्वस्य स्त्रीत्वे शूद्रार्थसमवेतत्वस्याप्यसत्वेनात्र टाप्निर्वाध इति भाष्यप्रदीपो
द्योते निरूपितं महाशूद्रीति आभीरी तु महाशूद्रीत्यमरः ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरः न
पाद्शूद्रायामुत्पन्नोऽत्युन्नोग्रजातिकन्या अत्रानुलोमसंकराणां मातृजातित्वा
त्तत्तां जातिमारोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इत्यर्थः शूद्रशब्दार्थेवानेवेति शूद्रशब्दार्थसमवेत

मृगस्य क्षीर मिति विग्रहः पुंवद्भावश्च नतु न कर्तव्यः=

RX

सि॰कौ॰श्रा॰रो॰ अनउ॰ वहुव्रीहेरूधसङ्ख्यनो वहुव्रीहिरिति संख्याव्ययादेरित्यतो ङीविति चानुवर्त्तते अनुपस
१९३ र्जनादित्यनुवृत्तमप्यत्र न संवध्यते तस्य गृह्यमाणविशेषणतया गृह्यमाणस्य चान्नन्तस्य वहु
व्रीहावनुपसर्जनत्वासम्भवात् ध्वनितं चेदं वनो र चेति सूत्रे भाष्ये तत्रेत्यनो वहुव्रीहे
रित्यनन्तरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शितः विध्यर्थमिदं अन्यतरस्यांग्रहणात्वन्यथा
लोपिसुपर्वेत्यादौ सावकाशायो ङीन्निषेधयोरुपधालोपिन्यवकाशेन ङीपा वाधो मा भू
दिति अन्यथा विधानसामर्थ्येन त्रयाणां पर्यायसिद्धौ न ह्येय पर्युदासमेव रुकारादिति

अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यां अन्नन्ताद्वहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप्स्यात् =
पक्षे डाम्डीन्निषेधौ वहुराज्ञी वहुराज्ञ्यौ वहुराज्ञे वहुराजानौ प्रत्ययस्थात्को ॥
त्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि
अनेन वर्णमात्रव्यवहितमकारमकारोच्चारणार्थ इ इति सूचयति न चैकारिकेत्यत्राकारेण
व्यवधानापत्त्या रककाराभावेनेत्वानापत्तिरेकादेशोऽपूर्वः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वा
व्यवधानमेवापि परतोऽकारस्य कात्पूर्वस्येत्यर्थे पि निर्दिष्टपरिभाषोपस्थितेर्व्यवहितेन
व्राप्नोतीति वाच्यम् आनन्तर्यापोपस्थितावपि येन नाव्यवधानमिति न्यायेनाकार दुर्गा १९३
व्यवधानेप्यप्रवृत्तेः रथकत्स्यादौ च नातिप्रसंगः केति संघातग्रहणान्नेति काशिकाद्याहु।

सिद्धिः अकच्चाकारस्योच्चारणार्थतयाकत्वाद्याभावात् तयासयोरितिज्ञापकेन वर्णग्रहणमि
त्येवज्ञाप्यते अकज्विधायकस्यमकारवैशिष्ट्यमादायैत्वप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणेनगौर
वं नावताप्रत्ययस्यत्वांशानुपपत्तेश्च नचवर्णग्रहणपक्षेऽरात्रिकादिष्यादावकारद्वय
व्यवधानादित्वानापत्तिः द्वयोरकारयोरेकादेशे टापासहैकादेशस्यस्थानिवद्भावादेके
नैवाकारेणव्यवधानात्पुनः स्थानिवत्त्वेन न लत्पेलक्षणस्यसकृदेवप्रवृत्तेः टापासहै
कादेशस्यस्थानिवत्त्वंविनापूर्वैकादेशस्यस्थानिवत्त्वेनत्वनुमत्राकं तस्यटावेकादेशेनो
सत्त्वापत्सुपःपरोनचेत् सर्विका कारिका अतः किं नौका प्रत्ययस्यात्किं
शक्नोतीतिशका असुपः किं वहुपरिव्राजिकानगरी कात्किं नदना
पहारेणादर्शनात् अतएवतयासयोरितिनिषेधसार्थक्यंस्यग्रहणंतस्यद्वार्थ्ये केवल
ककारस्यप्रत्ययस्याभावात् असुपइतिवहुव्रीहिरणांगविशेषणंवहुचर्म्मिकेत्याप्तावि
त्वानापत्तेः प्रत्ययलक्षणेनांगस्यसुवंतत्वात् नलुमतेतितुनोत्रलुमताल्लुप्तप्रत्यये
यदंगंतस्यकार्येनतन्निषेधप्रवृत्तेः इदन्तुटाप्यगामितिदिक् सर्विकेति अव्ययसर्वनाम्ना
मित्यकच् कारिकेति करोतेरवुल् नौशब्दात्स्वार्थेकः सुपःपरोनेति प्रसज्यप्रतिषेधेन
व्याख्यानेफलमाह वहुपरिव्राजिकेति पर्युदासेहिसमुदायस्यसुभिन्नत्वेनसुवंताभन्न

सि॰कौ॰रा॰रो॰ कटुकेति आपासहसवर्णदीर्घोत्पूर्वं वार्णादंगस्य बलीयस्त्वादपवादत्वाच्चांत्यककाराद्बुत्तरस्या
१९४ कारस्येत्वं स्यादिति भावः मामकेति कस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनं ममेयमिति विग्रहे
युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामित्यणि तवकममकावेकवचन इति ममकादेशो आदिवृद्धिः नरानि
ति कैशब्दे इत्यस्यादेच उपदेशेऽशितीत्वे आतोनुपसर्गे क इति के आतो लोप इटि चेत्यालोपः न
पासयोः प्रत्ययस्थादिति प्राप्ते निषेधोयं यकेति यत्तदोरकच् त्यदाद्यत्वे टाप् सन्निपातपरि

पूर्वस्य किं परस्य माभूत् कटुका नपरः किं राका आपि किं कारकः मामक
नरकयो रूपसंख्यानम् मामिका नरान्कायतीति नरिका त्यकत्यपोश्च
दाक्षिणात्यिका इहत्यिका नपासयोः यत्तदोरस्येत्वं स्यात् यका सका य
कां नकां त्यकनश्च निषेधः उपत्यका अधित्यका

भाषास्मादेव निषेधात्रि देशश्चानित्य इति तद्विरोधात्कथं टावितिनत्रांकं त्यकनश्चेति मृद
स्तिकनिति इत्वभूतनिर्देशेन ज्ञापकेनास्येत्वं वा रयितं शाकमिति भाष्यकारः पंचाभर्मृत्ति
काभः कीत इत्यर्थे पंचमृत्तिक इत्यस्यानभिधानमिति तदाशयः अत्रनिकन्निति कर्त्तव्ये
ककारोच्चारणादित्वं नेति नवकं त्राकं पंचोपत्यको ग्राम इत्युपादावकारश्रवणानापत्तेः
टापोलुकि प्रत्ययलक्षणं स्यादिति वक्तव्यं वचनं उभयोरपि नलुमतेत्यनेन निषेधात् अत एव
लुकि तद्धितलुकीत्यनेन १= उभयनिषेधादेव १=

दुर्गा
१९४

असिद्धत्वादिति आपः परिगणितेषु भावान्न तत्र नलोपासिद्धत्वं इदं च कार्यकालपक्षेऽयं निषे
धः प्रियपंचा प्रियपंचानौ इत्यादौ तदन्तेपि स्त्रियामित्यस्य प्राप्नोति तन्नेत्युपधेनेति ङीबपि नेति बोध्यं
ध्वनितं चेदं भाष्ये परेण अत्र बहिरंगासिद्धत्वात्प्राप्तिः नलोपस्य नत्वाभावात् संज्ञाकृतबहि
रंगत्वानाश्रयणात् पक्षेऽप्यत्र तु स्त्रियामित्यस्य प्राप्नोति तन्नेत्यर्थाश्रयणबलाद्गुणेषु च बहुत्वाश्रयो
निषेधः अतएव षषन्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलमिति नलोपः सुपीत्यत्र भाष्ये उक्तमि
ति पंचेत्यत्र नलोपे कृतेपि संज्ञानाबाडिति षट्संज्ञा प्रवृत्ति नलोपः सुप्स्वरे तिन लोपस्यासिद्ध
त्वान्न षट्स्वस्रादिभ्य इति न टाप् मनः मन्नन्तान्न ङीप् सीमा सीमानौ अनो बहु
व्रीहेः अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् बहुयज्वा बहुयज्वानौ डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां सूत्र
=द्वयोपात्ताभ्यां डाब्वास्यात् सीमा सीमानौ दामा दामानौ दामे नपुंसि दामेत्यमरः ॥
त्याहुः मनः न ङीविति अयं मन इति चोक्तरीत्या टाप्ङीपोरुभयोरपि निषेधः एतेन सीमभ्यां
बहुयज्वभ्यां बहुधीवभ्यामित्यत्र डामुत्पत्तिपोर भावेन नलोपे टाबिति रूपे इत्यपास्तं डाबु० उभाभ्यां ग्र
हणाभावे संनिहितस्यानराबानुवृत्तिः संभाव्येत वचनसामर्थ्यात् ङीन्निषेधयोः पर्यायः स्या
न्यतरस्यामिति स्पष्टार्थं भाष्ये त्वन्यतरस्यां ग्रहणं वाक्यभेदेनानो बहुव्रीहेरित्यनुवर्त्यतेनतः प
ते ऋन्नेभ्य इति ङीवर्थ एवं चानउपधेति सूत्रं नियमार्थमिति बहुधीवरी यत्र ऋन्नेभ्य इति ङी

सीमे ५

शि०कौ०शा०श उदीचां० यकपूर्वत्वं चाव्यवहितमेव एवं प्रत्ययस्थादिति सूत्रे कात्पूर्वत्वमप्युदाहरणस्थ रितयोरित्यादि
२५५ विवक्षितवादेपि निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेः नेन कुत्राराशा दात्के इत्येवं इति विकल्पो न नेत्यनुवृत्तावपि
निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वादाहेति आत इति किमिति उदीचां यकपूर्वाया इत्ये
वास्तु यकपूर्वस्त्रीबोधकाकारस्येत्यर्थः सांकाश्यके च नाति प्रसंगः प्रत्ययावयवत्वेनाकारस्य
स्त्रीबोधकत्वाभावादिति प्रश्नः बहुलग्रहणस्य स्वीकारानुरोधाद दर्शनेव स्यात् न च प्रतिपदो

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने यो ऽकारस्तस्य — सकान्पूर्वे ५१
वापि परे के इत इति ह्रस्वः आर्यका आर्यिका चटका चटकिका आत इति किं सांकाश्ये
भवा सांकाश्यिका यके इति किं अश्विका स्त्रीप्रत्ययस्य किं शुभं यातीति शुभंया ता
ज्ञाता शुभंया शुभंयिका धात्वन्तयकोरपि नेत्य सुनयिका सुपाकिका मन्येथा जा ताप
वास्थानन्यपूर्वाणामपि स्वेत्यनेन तत्र षष्ठीकपदं एषामतद्दास्थान् नदनविधिनेव नम्

कस्त्रीप्रत्ययस्येवात्र ग्रहणं विशेष्यतदनुपादानादित्युत्तरं स्त्रीप्रत्ययस्य किमिति यकपूर्वाया इति
स्त्रीलिंगनिर्देशः किमर्थ इति प्रश्नः धात्वन्तेति धात्वन्तयकारककारपूर्वयोरकारयोरित्यर्थः इत्व
मिति शेषः मन्येथा० अयमपि निषेधविकल्प इत्याहात इति अत्राप्यातः स्थान इत्यनुवर्तते नद
नेति येन विधिरिति सूचे तदादिविधिमस्यादिग्रहणं च प्रयोजनमिति भाष्यात् आपिनानञ्
त्रपूर्वाणामपूर्वाणां च संग्रहः अनन्यपूर्वाणामपीति स्पष्टार्थं पदांगाधिकारेन स्वबेति सिद्धेः — दुर्गा २५४

अ

उपसर्ज्जनार्थमिति एवं चानुपसर्ज्जने आपाचार्याणामित्यात्वं भवत्येवोपसर्ज्जनेस्य चारितार्थ्येन वाधेमा
नाभावात् अन्यस्य उपसर्ज्जनस्य उत्तरसूत्रमभाषितपुंस्काच्चेति अतन्वेर्जिनीमिति । नएतं
दसुइति स्थितेअकाचिकृते कृते वा न ज्ञानुकृषेन एगान पीतिन्यायेन समदाद्यत्वात् आकसुपो
कि ततो कचिवापुनर्विशिष्टान्नुपित्यदाद्यत्वे टापि समासात्सर्वो यन्न सुपः परए वक्तो विति
भावः वहुव्रीहोत्रियेनत्का प्रियेनकत्कावाकवभावेप्रियेतकदित्येवसर्वयानेत्वप्राप्तिः अजि
मस्याग्रहणमुपसर्ज्जनार्थं अन्यस्यतूत्तरसूत्रेणसिद्धं एवाद्वारा तयोस्तुस पूर्वयो
नेत्वं अतन्वेर्जिनीमाश्रित्यास्तुपइतिप्रतिषेधात् अनेकिका परमोकिका अव
के परमवकेस्वज्ञादग्रहणं संज्ञोपसर्ज्जनार्थं दृष्टस्यातः स्यान इत्यनवृत्तं स्वरा
दस्यानोविशेषणं ननद्वैषयोरसंभवात् नाप्यन्येषां अव्यभिचारात् स्वस्वेद
मात्मीय५१ स्य अनुपसर्जनीयैर्वाचीअकजहः अर्थान्नरेतनस्त्री संज्ञोपसर्जनी
नेषकेति अज्ञानेषैषकानएषकेतिविग्रहः एवंनञ्समासे ज्ञातानानेषेति असंभवादिति
एषाद्वेतिनिर्देशात्संज्ञोपसर्जनयोरप्राप्तेरितिभावः अकजहइति एवं च तदकोरस्यातः स्या
निकत्वाभावइतिभावः अर्थान्तरेत्विति आत्मज्ञातिधनेष्विसर्यः स्वोज्ञातावात्मनि स्वंत्रि

25

सि० कौ० त्रि०
१९६

कप्रत्ययान्तत्वादिति तत्रवचनान्नवेति विभक्त्याः सुपः परत्वं केन व्यवधानादिति भावः संज्ञापू
रणयोश्चेति निषेधेन संज्ञायामपि भाषितपुंस्कत्वबोधनेन संज्ञाभूतेनाभाषितपुंस्कोऽप्ययमि
नेन सिद्धिः आत्मीयत्वपुरस्कारेणैव संज्ञाकरणादिति बोध्यं नित्यमेवेति तत्र स्वकचिकाते
ऽतः स्थानिकत्वाभावइतिभावः एवमन्यत्र सार्थिकान्तेपि नित्यमेवेत्वं अकच्चोन्यत्र स्वार्थिका
पवादत्वाभावात् निःस्वकेति स्वस्मान्निष्क्रान्तेति विग्रहः उपसर्जनह्रस्वस्याप्यवत्तानादोकः

संज्ञोपसर्जनीभूतस्य कप्रत्ययान्तत्वादुत्वत्युदाहरणं एवं चात्मीयायां स्विकापरम् ।
स्विकेति नित्यमेवेत्वं निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रिका एषका एषिका कृतषत्वनिर्देशान्ने ।
त्यविकल्पः रातिका रातिके अजका अजिका ज्ञका ज्ञिका द्वके द्विके निःस्वका निः
स्विका अभाषितपुंस्कात्च एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽतइत्वस्यात् गंगका गंगि
को बहुव्रीहिभाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यं अज्ञाता खट्वा अखट्विका ॥

दीक्षितभावः ॥ ६ ॥

अभाषित० स्त्रीविषयाच्चेति नोक्तं स्त्रीनपुंसकदामशब्दात् डाप्प्रत्ययान्तादामिका दामाका दामके
त्यसिद्धापत्तेः विहितस्येति व्याख्यानेफलमाह बहुव्रीहेरिति अविद्यमाना खट्वा यस्याइति
विग्रहे पाक्षिक कवभावे गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वे खट्वशब्दाट्टापि सुप्प्रत्ययान्तादोकेमुपिल
कि केणइति ह्रस्वे पुनष्टाप्यभाषितपुंस्काद्विहितत्वाकारस्यानिकाकारभावेनेनद्विकल्पाप्राप्ता

[illegible]

[illegible]

दुर्गा
१९६

आशिषिवु॰ आशिषि विहितस्य वुनोऽस्येत्यत्वं नेत्यर्थः जीवतादित्यर्थे आशिषि चेति वुन् देवदत्तशा
ब्दात् वुनकं पायां कन्यन्तात् दोचविभाषा लोपो वक्तव्य इति दत्तशब्दस्य लोपः देवदत्तके त्युपन्या
सस्तु दत्तलोपमसंभवत्कं ध्रुवकेति ध्रुस्थैर्ये पचाद्यचि कुटादित्वात् गुणाभावे उवङ् ततष्टाप्यज्ञा
ताद्यर्थे कः केण इति ह्रस्वः पुनष्टाप् चटः संज्ञायां कन् वार्त्तिको क्तगणे आकृतिगणत्वेन कं
न्यका ध्रुवका ऽलकाऽष्टकादयः साधवः उदीचां त्विति आपित्राकुनाविति संबध्यते तेनान्यत्रनि
आशिषि वुनश्चन जीवका भवका उत्तरपदलोपेन देवदत्तिका देवका क्षिपकादी
नांन क्षिपका ध्रुवका कन्यका चटका तारका ज्योतिषि अन्यत्र तारिका वर्णका
तांतवे अन्यत्र वर्णिका वर्त्तका शकुनौ प्राचां उदीचां तु वर्त्तिका अष्टका पितृदेवत्ये
अष्टिका न्या सूतिका पुत्रिका वृंदारिकाणां वेति वक्तव्यं इत्वाभाव इति छेदः का
रूवस्य अकारादेशो वेत्यर्थः तेन पुत्रिका शब्दे ङीन् इत्यर्णस्य पदान्ते अकारः अन्य
त्रैत्व वा घनार्थे मकारस्यैव पदान्ते अकारः सूतिका सूतका इत्यादि ॥
त्यमेवेत्वं सूतिकापु॰ पुत्रके त्यकारसहितपाठोऽपपाठः केयटाद्यसमतेः सूतशब्दात्स्वार्थे
कन् वृंदशब्दात् छं गवं दाम्यामारकन् इतिमत्वर्थीयआरकन् वृंदारकशब्दो मुख्यवाची
त्रिलिंग इति भावः ङीत इति प्राङ् इत्वादित्वाज्ज्ञानस्येति भावः अन्यत्र सूतकादो ॥ ६